

Kesit Akademi Dergisi

The Journal of Kesit Academy

ISSN: 2149 - 9225

Yıl: 5, Sayı:20, Eylül 2019, s. 41-48

Doç. Dr. Abdullah DURAKOĞLU

BAİBÜ, Sosyoloji, adurakoglu06@gmail.com

Canan KARADENİZ

BAİBÜ, Sosyal Bilimler Enstitüsü, ccanankaradeniz@gmail.com

FRANZ KAFKA'NIN 'AÇLIK SANATÇISI' ADLI ÖYKÜSÜNÜN SOSYOLOJİK ANALİZİ

Özet

Bu çalışma, yazarın, 'Açlık Sanatçı' öyküsünde, bireyin modern toplumla ve modern toplumun birey ile ilişkileri ve kapitalist sistemin bireye ve topluma etkilerine ilişkin işlediği düşünceleri ile bu düşünceler üzerine yapılan sosyolojik analizleri kapsamaktadır. Çalışmada, Kafka'nın bu öyküsüyle, kapitalist sistemde insanların ilgi ve ihtiyaçlarının sürekli değişmekte olduğu yönündeki düşüncesini ortaya koyduğu sonucuna ulaşılmıştır. Zira 'Açlık Sanatçısı' öyküsünde bu sanata olan ilginin kısa zamanda azaldığı görülmüştür. Eserde bu sanat, sirk ortamında icra edilmektedir. Günümüzde bunun sonuncu örneği de sirk gösterileridir. 2017 yılında ABD'nin en ünlü sirk organizasyonu olan Ringling Bros and Barnum&Bailey kapanmıştır. Bu sirk şirketinin kapanmasının ana nedeni, halkın eğlence anlayışının değişmesidir. Dünyanın çeşitli ülkelerindeki diğer sirk organizasyonlarının da kapanması beklenmektedir. Çalışmanın sonunda Kafka'nın kapitalist sistemde kişisel beğeni ve zevkler olarak bilinen eğilimlerin dahi, hızlı bir biçimde değişmekte olduğundan, dönemin modası olmaktan öteye geçemediği düşüncesine sahip olduğu anlaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kafka, Açlık Sanatçısı, Toplumsal Değişim, Kapitalizm.

SOCIOLOGICAL ANALYSIS OF FRANZ KAFKA'S 'HUNGER ARTIST'

Abstract

This study covers the ideas of the individual about the modern society, the relations of the modern society with the individual, the effects of the capitalist system on the individual and the society, and the sociological analyzes on these thoughts in the story of the 'Hunger Artist'. In this study, it is concluded that Kafka's story reveals that people's interests and needs are constantly changing in the capitalist system because, in the story of the 'Hunger Artist', it was seen that the interest in this art decreased in a short time. In this work, this art is performed in a circus environment. The last example of this is the circus performances. In 2017, the most famous circus organization in the USA, Ringling Bros and Barnum & Bailey, closed. The main reason for the closure of this circus company is the change of public understanding of entertainment. Other circus organizations in various countries of the world are expected to close as well. At the end of the study, it was understood that Kafka had the idea that even the tendencies known as personal tastes and tastes in the capitalist system were changing rapidly and could not go beyond being the fashion of the period.

Keywords: Kafka, Hunger Artist, Social Change, Capitalism.

GİRİŞ

Roman ve öykü yazarı Franz Kafka (1883-1924)'nın 'Açlık Sanatçısı' adlı eseri ilk kez 1922'de 'Die neue Rundschau' adlı edebiyat dergisinde yayımlanmıştır. Orijinal adı 'Ein Hungerkünstler' olan bu öyküde de, diğer öykü ve romanlarında olduğu gibi Kafka'nın yaşamı boyunca karşılaştığı zorlukların yansımalarını bulmak mümkündür. Kapitalist sistemin yaygınlaştığı bir dönemde yaşayan Kafka, yaşamı boyunca bir yandan ekonomik güçlükler yaşarken diğer yandan da bürokrasi ve otoritenin tahakkümlerine maruz kalmış, bu konulardaki düşüncelerini ve nefretini yazılarına yansıtmıştır.

Yazar bu öyküsünde, bir kafeste günlerce aç kalarak kentin meydanında gösteri yapan bir insanı konu edinmiştir. Öykünün kahramanı açlık sanatçısı mütevazı bir ücret karşılığında günlerce aç kalarak sanatını icra etmektedir. Onun sanatını icra ettiği süre dahi, bir otorite olarak nitelendirilen menajeri tarafından kırk günle sınırlandırılmıştır. Sanatçının sanatı giderek önemini ve çekiciliğini kaybeder. Bunun üzerine açlık sanatçısı sirkte çalışmaya başlar, ancak sirkte de beklediği ilgiyi göremez. Seyirciler tarafından umursanmayan açlık sanatçısı sonunda ölüme terk edilir.

Öyküde, karnını doyurmak için aç kalan sanatçı, ironik bir biçimde samanların altında bakımsızlıktan ölmüştür. Yazarın kendisi de benzer bir durumdadır. Hiç istemediği halde sigorta şirketinde çalışmak zorunda kalan ve bir yandan da sanatını icra eden Kafka da 1922'de emekliye ayrılmış ve emekli olduktan iki yıl sonra, henüz 40 yaşındayken hayatını kaybetmiştir.

1.1. Birey-Toplum İlişkisi

Öyküdeki açlık sanatçısının en önemli beklentisi, sanatının çevresindeki insanlar tarafından ilgi ile karşılanmasıdır. Çevresindeki insanların dikkatini çekmek, onların gözünde itibara sahip olmak onun, çektiği her türlü açlığı, baş dönmelerini ve el titremelerini önemsiz hale getirmektedir. Öte yandan daha çok göz önünde olmak için onu ölüme sürükleyen açlık rejiminin menajeri tarafından kırk günle sınırlandırılması da onu rahatsız etmektedir.

Kafka, bu öyküdeki kırk sayısı ve açlık perhizi kavramları ile Hristiyanlık dinine gönderme yapmaktadır. Hristiyanlığın birçok mezhebinde paskalyaya hazırlık olarak kırk gün süreyle oruç tutulmaktadır. Yerel kültürün de etkisiyle mezhepler arasında farklılık gösteren bu oruç, bazı mezheplerde 'Açlık Sanatçısı' öyküsündeki gibi katı açlık perhizi şeklinde uygulanmaktadır. Özellikle Hristiyanlığın ilk dönemlerinde genelde et ve süt ürünlerine perhiz uygulanmıştır. Hristiyanlığa göre Hz. İsa, çarmıha gerilmiş, ruh tarafından çöle sevk edilerek kırk gün oruç tutmuştur. Oruç döneminin bitmesinden sonra paskalya bayramı başlar. Perhiz sayesinde manevi kirlere temizlenmiş kişilerin paskalyaya erişeceğine inanılır (Demir, 2016: 1790 – 1791). Paskalya bayramı, Batı dünyasında bahar aylarına denk geldiğinden daha büyük bir coşkuyla kutlanır. Baharda tabiatın yenilenmesi gibi insanın da manen arınması gerektiği düşünülür.

Öyküde perhiz döneminden sonra açlık sanatçısının çiçeklerle bezenmiş kafesin kapısı açılır. Paskalya bayramlarındaki gibi büyük bir coşkuyla insanlar bir araya gelir ve özenle sofraya masası hazırlanır. İki hekim, açlık sanatçısının vücudunda ölçümler yaparlar ve alınan sonuçları megafonla çevredeki insanlara duyururlar. Açlık sanatçısı bu ilgiden son derece memnundur, izleyenlerin kendisine büyük bir hayranlık duyduklarının farkındadır. Ancak açlık sanatçısına olan ilgi, gittikçe azalmaya başlar (Kafka, 2000: 170- 172). Başta izleyiciler tarafından olağanüstü bir sanatçı sayılan açlık sanatçısının, kendisine olan ilgi azaldığında nasıl ümitsizliğe kapılıp hüznlendiğini Kafka'nın şu satırlarından çıkarabiliriz:

"İşte böylece açlık şampiyonu, arada düzenli küçük molalarla, dıştan bakınca sözde bir görkem içinde herkesten itibar görerek, ama yine de çokluk hüzne gömülmüş yaşayıp gidiyor ve kimse ciddiye almadığından hüznü giderek büyüyordu"(Kafka, 2000: 172).

Açlık sanatçısının gösterisinin ilgi görmesinin nedeni, bu gösterinin, reklamlarla dönemin modasına uygun bir eğlence olarak pazarlanmasıdır. Açlık sanatçısına duyulan ilginin sadece kırk günle sınırlı kalması da kapitalist toplumlarda reklamlarla pazarlanarak satılan ürünlere olan ilginin ne kadar kısa sürede artıp o kadar kısa sürede de azaldığını göstermektedir. Bu durum, öyküde şöyle ifade edilmiştir:

"Menajeri aç kalma süresini kırk gün olarak belirlemişti, onun daha fazla aç kalmasına büyük kentlerdeki gösterilerde bile izin vermiyordu ve bunda da haklıydı. Deneyimler ortaya koymuştu ki, bir kentin gösteriye ilgisi, reklam kampanyasına gittikçe hız verilerek ancak kırk gün ayakta tutulabiliyor ve her geçen gün daha da artırılabilirdi. Ama derken seyircilerde bir çözülme, bir gevşeme başlıyor, gösteriye rağbette bir düşüş izleniyordu" (Kafka 2010: 169-170).

Toplumsal bir varlık olan insan, açlık sanatçısına benzer şekilde içinde bulunduğu toplum tarafından önemsenmek, değer ve ilgi görmek ister. Çevresi tarafından dışlanmış, ötekileştirilmiş birey kendini yalnız hisseder. Açlık sanatçısı için yalnız kalmamanın ve önemsenmenin tek yolu çevresinde onun sanatını icra etmesini izleyen seyircileridir ve o artık onlarsız yaşayamaz hale gelmiştir. Bu durum eserde şu şekilde geçer:

“Peki, şimdi açlık şampiyonu ne yapacaktı? Binlerce kişinin kendisini çılgınca bağrına bastığını görüp yaşadıktan sonra, küçük panayırarda, çadırlar içinde sanatını sürdüremezdi” (Kafka 2000: 174).

Sanatı aynı zamanda açlık sanatçısının işidir de. Hayatını devam ettirebilmek için hayatını tehdit eden bu açlık rejimine devam etmek zorundadır. Açlık sanatçısı sadece sanatına bağlı olarak yaşar. Onun yaşamını ve sanatını yönlendirmekte çevresindeki onu izleyen izleyicilerine ve menajerine bağlıdır. Sanatçının çevresi onu izlemeye gelen izleyicilerden, sosyalleşmesi de onlarla uzakta uzağa da olsa kurduğu ilişkilerle sınırlıdır. Açlık sanatçısının seyircileriyle arasındaki ilişki, çevrenin bireye olan etkisinin bir nevi örneğidir. Öyküde, seyircilerin açlık sanatçısına olan etkisi şöyle ifade edilmiştir:

“Ama seyircilerin bu uzaktan akıp gelişleri yok mu, sonraları da en güzel bir manzara olarak kaldı kendisi için” (Kafka 2010: 175).

Toplumun fark etmediği açlık sanatçısı, kalabalıkların içinde yalnızdır. Çevresinde ona yakın ne bir ailesi ne de yakın bir arkadaşı vardır. Onun sahip olduğu en değerli şey, sanatını icra ederken onu izleyen seyircileridir. Öte yandan özgürlüğünü kaybetmiştir, ancak yine de sanatçı kimliğini, kişiliğini, sanatını icra etmesini en çok çevresine borçlu olduğunu düşünür.

1.2. Kapitalist Düzenin Birey ve Topluma Etkileri

Açlık sanatçısı, sanatını icra ederken genelde insanlardan uzaklaşmaktadır. Bu yüzden açlık sanatçısı, yalnızlık hissine kapılmış ve içinde yaşadığı topluma yabancılaşmıştır. Öte yandan açlık sanatçısı, başkalarının isteklerine göre davrandığından kendi doğasına, özüne aykırı düşmüş ve bu nedenle kendine de yabancılaşmıştır. Açlık sanatçısının kendine yabancılaşmasına neden olan temel faktör, onun kendi içgüdülerine, tutkularına göre davranmamasının sonucunda diğerleri için bir araç haline gelmesidir. Açlık sanatçısının kendine yabancılaşmasına neden olan diğer faktör de ekonomiktir. Çünkü açlık sanatçısının emeği, alınıp satılan bir faaliyet haline gelmiştir.

Kapitalist düzende yabancılaşmanın ekonomik nedenlerinden biri her şeyin alınıp satılabilir bir meta haline getirilmesidir. Böyle bir sistemde çalışma, gerçek ve özsel hiçbir tatmin sağlamayan ve kendi içinde bir amaç olmaktan çıkan yabancı bir faaliyet haline gelir (Löwith 1999: 140; Cevizci, 1997: 711). Sanatçının insanlık dışı sanatı da bir meta haline gelmiştir. Ayrıca açlık sanatçısı, çalışmanın kendisinden değil, ilgi gösterilmekten ötürü emeğine yabancı hale gelen bir doyuma ulaşmaktadır. Bu durum, onun daha fazla yabancılaşmasına neden olmaktadır. Açlık sanatçısı tıpkı Marx'ın yabancılaşmasının boyutlarını ele alırken sözünü ettiği gibi, hem emeğine hem kendisine hem de başka insanlara yabancılaşan bir bireyi temsil etmektedir

(Fromm, 2015: 56). Öyküdeki açlık sanatçısı, kapitalist sistemde çalışan bir işçiyi, menajeri ise patronu temsil etmektedir.

Engels (2002: 13- 14), kapitalist sistemde çalışan bir işçinin köleden daha da kötü bir durumda olduğunu iddia ederek bunun nedenlerini açıklar. Ona göre, köle bir kez ve tümünden satılırken işçi kendisini açlık sanatçısı gibi gün gün, hatta saat saat satmak zorundadır. Ayrıca birey olarak tek bir efendinin mülkü olan köle, efendisinin çıkarı bunu gerektirdiğinden ne kadar sefil durumda olursa olsun, güvence altına alınmış bir yaşama sahiptir. Kapitalist sistemdeki işçi ise güvence altına alınmış bir yaşama sahip değildir.

Kapitalist düzendeki işçi gibi öyküdeki açlık sanatçısı da güvence altına alınmış bir yaşama sahip olmadığından kendisine olan ilginin azalmasından sonra çürümüş otların arasında ölüme terk edilmiştir. Günler sonra açlık şampiyonu, otların arasından bulunup çıkarılır, ancak açlık sanatçısı kısa bir süre sonra hayatını kaybeder (Kafka, 2000: 177- 178).

Kapitalist sistemin egemen olduğu toplumlarda çalışan bireylerin birçoğu bürokratik patronlarca istihdam edilir, bu yüzden de hayatlarını onlara bağımlı bir şekilde sürdürürler. Bu insanlar, iş yaşamında yalnızca emeklerini değil, benliklerini de satmışlardır (Fromm, 2015: 36). Öyküde açlık sanatçısının karşısında otorite olarak onun menajeri bulunur. Sanatçının ne şartlar altında çalışacağı, ne kadar süreyle çalışacağı açlık sanatçısının kendi iradesi ile menajeriye bağlanmış vaziyettedir. Kafka'nın kapitalist sistemin etkilerini en çok hissettirdiği 'Dönüşüm' adlı eserindeki Gregor Samsa'nın işe geç kalmasıyla eve gelen firma yetkilisine Gregor'dan önce ailesinin açıklama yapmasına benzer bir biçimde açlık sanatçısının da bir hatası veya yanlışı olduğu zamanlarda menajeri onun yerine seyircilere açıklama yapmaya ihtiyaç duyar ve böylece açlık sanatçısını cezalandırır:

"Örneğin, durumuna acıyan iyi yürekli biri çıksa da, ona üzüntüsünün belki açlık gösterilerinden kaynaklandığını açıklamak istese, açlık şampiyonu, hele gösterisinin ilerlemiş bir zamanıysa, öfkeden kudurmuş bir hayvan gibi kafesin demir parmaklıklarını sarsarak herkesin içine korku salıyordu. Ama böylesi durumlarda menajerin elinde uygulamaktan hiç çekinmediği bir cezalandırma yöntemi vardı: Salondaki topluluktan açlık şampiyonunu bağışlaması dileğinde bulunuyor, hani açlığın yol açıp tok kimselerin kolay kavramayacağı bir alınganlıktan kaynaklanmasa, onun bu davranışının hoş görülemeyeceğini itiraf ediyordu" (Kafka, 2000: 172).

Kapitalist sistemde, etkinliğin en üst düzeyde olacağı bir toplum modeli inşa edilir. Bu sistemde temel amaç, maksimum kar elde etmektir. Bu ihtiras, hayatta kalabilmek için katı bir çilekeşlik gerektirmektedir ve bu ihtirasın hangi yolla karşılanacağını bir önemi yoktur (Baechler, 1986: 68). Çilekeş bir hayat yaşayan açlık sanatçısının da mesleği haline gelen sanatının insanlık dışı bir iş olduğu için değil de, artık iyi kazanç sağlamadığı için akıl işi olmadığı düşünülmesi, kapitalist sistemin etkilerindedir. Bu durum öyküde şu şekilde geçer:

"Son on yıllarda açlık şampiyonlarına karşı ilgi hayli azaldı. Eskiden insanın kendi başına bu gibi büyük gösteriler düzenlemesi pek kazançlı bir işti; oysa bugün böyle bir şeye kalkışmak akıl karı değil. Başka zamanlardı onlar" (Kafka, 2000: 167).

Kapitalist sistemin ağır koşulları altında çalışan açlık sanatçısı sirkte, diğer hayvanların yanına konulmasından ve bir hayvan gibi muamele görmesinden de anlaşılacağı gibi insanlık dışı muamelelere maruz kalmakta, insanlıktan çıkarılmaktadır. Açlık sanatçısının velinimeti saydığı izleyicileri, onu hayvandan farklı görmezler, açlık sanatçısını tıpkı hayvanat bahçelerinde olan esir hayvanları seyreder gibi seyretmektedirler. Bu durumu Kafka eserde şu satırlarla okuyucuya aktarır:

“Ama yine de açlık şampiyonu, çocukların meraklı gözlerindeki ışıltıda yakında daha insafli zamanların geleceğini müjdeleyen bir şeyler seziyor, ara sıra hayvan kafeslerine böyle yakın olmasam, belki durumum biraz düzeler diye kendi kendine söyleniyordu. Halkın kolaycılık öbür tarafı seçmesinin nedeni, aradaki bu yakınlıktı çünkü. Üstelik hayvan kafeslerinden kopup gelen pis koku, geceleri huysuzlaşan hayvanların bağırıp çağırması kendisine dokunuyor, onu sürekli bir hüzne boğuyordu” (Kafka, 2000: 176).

Marx'ın kapitalist sistemden söz ederken üzerinde durduğu konulardan biri, çalışanın yalnızca emeğini değil emeğiyle birlikte kendi yaşamının da bir kısmını ücretlendirdiğidir. Ayrıca o, çalışanın emeğinin karşılığını hak ettiği ölçüde alamadığını savunur (Marx ve Engels, 2005: 123). Yaşamını, emeğini ücretlendirerek idame ettiren açlık sanatçısının aynı zamanda geçim kaynağı olan sanatı, onun yaşamını tümüyle kuşatmıştır. Sanatından başka hiçbir şeyle meşgul olmayan açlık sanatçısı, kendisine olan ilgi azaldığında bunun farkına varmıştır:

“Peki şimdi açlık şampiyonu ne yapacaktı? Binlerce kişinin kendisini çılgınca bağrına bastığını görüp yaşadıktan sonra küçük panayıralarda çadırlar içinde sanatını sürdürmezdi. Kendisine başka meslek edinmeye gelince bunun için hem yaşı pek ilerlemişti, hem aç kalmaya bağnazlık derecesinde tutkunluğu vardı” (Kafka 2000: 174).

Kendisine olan hayranlık azaldıktan sonra açlık sanatçısı, çalışmak için bir sirke girmeye karar verir. Onun için bu sirkte de mütevazı bir ücret karşılığı iş vardı. Ancak açlık sanatçısı bu yeni işinde tutunamaz. Buna rağmen açlık sanatçısı, bir süre daha perhizlerini sürdürmeye devam eder ve aradan bir hayli zaman geçtikten sonra, kendisini izlemeye rağbet olmadığından işine son verilir (Kafka, 2000: 175- 177).

Kapitalist sistemde çalışanların iş ve meslek değiştirme konusunda mükemmel bir uyuma sahip olması gerekir. Özgür çalışma sorununu da bu bakış açısı içinde ele almak gerekir. Özünde kapitalist sistem ile özgür emek arasında hiçbir zorunlu bağ yoktur. Zira kapitalist sistemlerde köle emeğine dayalı işletmelere dair tarihsel örnekler vardır (Baechler, 1986: 68). Açlık sanatçısının emeği de bu türdendir. O da, hayatının son yıllarında köle emeğine dayalı bir işletme olan sirke girmiş, ancak bu işte uzun bir süre çalışmasına rağmen dikiş tutturamamış ve başka bir yeteneğe sahip olmadığından iş hayatı sona ermiştir.

SONUÇ

Kapitalist sistemin toplumsal etkilerinin görülmeye başladığı bir dönemde yaşayan Kafka, 'Açlık Sanatçısı' öyküsüyle hem kendi yaşamını anlatmış hem de toplumun sanata, sanatçıya ve öteki insanlara bakışı hakkında bir değerlendirmede bulunmuştur. Kendisi de bir sanatçı

olan Kafka, açlık sanatçısı metaforuyla, sanatçıların acından öldüğünü ifade etmek istemektedir. Ancak Kafka'nın açlık sanatçısıyla önemli bir farkı vardır. Kafka, sanatını meslek olarak yapmamaktadır. Bu nedenle o, birçok eserini yayımlamaya dahi gerek duymamış ve farklı meslekler icra etmiştir.

Açlık sanatçısı ise sanatının değerini bilen bir sanat erbabıdır. Sanatına öyle değer veriyordu ki, başında kimse olmasa da ağzına bir lokma dahi yiyecek koymuyordu. Ancak, halkın bu sanata ilgisi zamanla azalmıştı. Öyküde halkın bu sanata ilgisinin azalması da kapitalist sisteme özgün bir süreç olarak görülebilir.

Kapitalist düzende beğeniler ve zevkler dahi bu sistemin inisiyatifinde şekillenmektedir. Kapitalist sistemde üretilen her mal, ihtiyaç haline getirilmeye çalışılır. Eğer bu başarılırsa da kısa zamanda pazarlama teknikleriyle metalaştırılır. Öyküdeki sanatçı, bir süre sonra sanatını sirkte icra etmeye karar verir. Sirk kültür ve pratiği çok eskilere dayansa da modern sirk, 18. Yüzyılda İngiltere'de ortaya çıkmıştır. Kapitalist bir devrim olarak görülen ve sanayi devrimiyle yaşıt olan modern sirk ortamlarında yırtıcı hayvanlar, doğal ortamlarından uzaklaştırılarak ve doğasından yabancılaştırılarak gösteri malzemesi yapılmakta ve birer meta haline getirilmektedir. Öte yandan kapitalist sistemde ilgi gösterilen sanat ve gösterilerin türleri sürekli değişmektedir. Bunun sonuncu örneği de sirk gösterileridir. ABD'nin en ünlü sirklerinden Ringling Bros and Barnum&Bailey dahi kapanmıştır. Bilet satışlarındaki düşüş ve yüksek işletme maliyetleri nedeniyle sirk kapatılacağı daha önce de açıklanmıştı. 146 yıldır eğlence sektöründe olan sirk, "Dünya'nın en büyük şovu" sloganıyla New York'ta son gösterisini yapmıştır. Aslında bu sirk şirketinin kapanmasının ana nedeni, halkın eğlence anlayışının değişmesidir. Zira kapitalist sistemde farklı metalar pazara sürülmekte ve bunlar kısa zamanda öyle yaygınlaşmaktadır ki kişisel beğeni ve zevkler olarak bilinen eğilimler dahi dönemin birer modası olmaktan öteye dahi geçememektedir.

Öyküde, açlık sanatçısı da aynı biçimde halkın ilgisini kaybettiğinden sanatını icra edememiş ve iş hayatına son vermek zorunda kalmıştır. Bu durum Kafka'nın ileri görüşlülüğü ile açıklanabilir. Bu çalışmada Kafka'nın bu eserle, bir sanatçı gözüyle sanatçının topluma bakış açısı hakkında da bir değerlendirmede bulunduğu sonucuna ulaşılmıştır, ancak Kafka'nın bu değerlendirmesi, başka bir çalışmanın konusu olmayı hak etmektedir.

KAYNAKLAR

- Baechler, Jean.(1986). Kapitalizmin Kökenleri. (Çev: Mehmet Ali Kılıçbay). Ankara: Savaş Yayınları.
- Cevizci, Ahmet. (1997). Felsefe Sözlüğü. Bursa: Ekin Yayınları.
- Demir, Recep. (2016). Diğer İnanç Sistemlerinde ve İslam'da Oruç (Karşılaştırmalı Bir Analiz). Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, 9, (42): 1784- 1799.
- Engels, Friedrich. (2002). Komünizmin İlkeleri. (Çev: Süleyman Ege). Ankara: Bilim ve Sosyalizm Yayınları.
- Fromm, Erich. (2014). Marx'ın İnsan Anlayışı. (Çev: Kaan Ökten). İstanbul: Say Yayınları.

Kafka, Franz. (2000). Hikayeler. (Çev: Kamuran Şipal). İstanbul: Can Yayınevi.

Löwith, Karl (1999). Max Weber ve Karl Marx. (Çev. Nilüfer Yılmaz). İstanbul: Doruk Yayıncılık.

Marx, Karl, Engels, Friedrich (2005). Komünist Manifesto ve Komünizmin İlkeleri. (Çev. Muzafer Erdost). Ankara. Sol Yayınları.